

نظریه‌های جامعه‌ی مدنی

محمد تقی سبزه‌ای

عضو هیأت علمی دانشگاه رازی

انتشارات دانشگاه رازی

۱۳۹۳

سرشنامه	: سبزه‌ای، محمد تقی، ۱۳۴۶
عنوان	: نظریه‌های جامعه‌ی مدنی/محمد تقی سبزه‌ای
مشخصات نشر	: کرمانشاه، دانشگاه رازی، ۱۳۹۳=۲۰۱۴ م.
مشخصات ظاهری	: ظ+ ۲۲۲ ص.
فروست	: دانشگاه رازی؛ ۳۱۶: جامعه‌شناسی؛ ۷.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۵۴۵۸-۸۲-۴
یادداشت	: عنوان به انگلیسی: Theories Of Civil Society
موضوع	: کتاب‌نامه
مؤلف	: جامعه‌ی مدنی
بندی کنگره	: ۱۳۹۳ ۲۵۶ س / JC۳۳۶
رده‌بندی دی	: ۳۲۰/۱۰۱۱

۳۱۶

انتشارات دانشگاه رازی

عنوان کتاب: نظریه‌های جامعه‌ی مدنی
تألیف: دکتر محمد تقی سبزه‌ای
ویراستار ادبی: دکتر جلیل کریمی
صفحه‌آرا: وحید دامن‌افشان
ناشر: دانشگاه رازی
تاریخ و نوبت چاپ: ۱۳۹۳-اول
شمارگان: ۱۰۰۰
قیمت: ۱۰۰۰۰ تومان
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۵۴۵۸-۸۲-۴
قطع: وزیری
چاپ: زلال کوثر
مراکز پخش: تهران: مرکز نشر دانشگاهی ۸۸۵۵۶۱۶۸؛ کتابیران ۱۵-۶۶۵۶۶۵۱۰؛ دارون ۶۶۴۱۶۱۷۶
کرمانشاه: مرکز چاپ و نشر دانشگاه رازی، تلفکس ۰۸۳۱-۴۲۸۰۸۰۲
آدرس رایانامه: publication@razi.ac.ir

مسئولیت درستی مطالب به عهده‌ی نویسنده است.

حق چاپ برای ناشر محفوظ است.

تقدیم به مادر

www.ketab.ir

پیش‌گفتار

طرح بحث‌های جدید مرتبط به جامعه‌شناسی نظیر «حوزه‌ی عمومی» و «حوزه‌ی خصوصی»، «حقوق شهروندی»، «افکار عمومی»، «رابطه‌ی دولت و جامعه»، «رابطه‌ی جامعه‌ی مدنی و دولت» در برخی از دروس کارشناسی و کارشناسی ارشد رشته‌های علوم اجتماعی، علوم سیاسی، علوم ارتباطات و مطالعات فرهنگی در سطح کارشناسی و کارشناسی ارشد علوم اجتماعی در سال‌های اخیر دلیلی برای تألیف کتاب حاضر از سوی مؤلف است. از آنجا که ادبیات نظری جامعه‌ی مدنی در کشور غنی نیست و اکثر ترجمه‌ها و تألیفات موجود در باره‌ی جامعه‌ی مدنی و نه جامعه‌ی مدنی است، کتاب حاضر می‌تواند تا اندازه‌ای کمبود منابع درسی موجود را در این موضوع جامعه‌ی مدنی در دروسی نظیر «جامعه‌شناسی سیاسی»، «اندیشه‌های سیاسی»، «نظریه‌های جامعه‌شناسی»، «مسایل اجتماعی ایران» در مقطع کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکترای جبران کند. علاوه بر آن‌جا که هرگونه بحث‌های تکمیلی پیرامون رابطه‌ی اسلام با جامعه‌ی مدنی یا بومی‌کردن جامعه‌ی مدنی و دموکراسی مستلزم شناخت علمی و درست مبانی نظری آن است، مطالعه این کتاب می‌تواند برای فعالان و علاقه‌مندان سیاسی و اجتماعی کشور مفید باشد.

کتاب حاضر در دو بخش تدوین و هر بخش به چند فصل تقسیم شده است. در بخش اول به نام نظریه‌های کلاسیک جامعه‌ی مدنی، نظریه‌های جامعه‌ی مدنی در پنج فصل تنظیم

شده است: بنیان‌گذاران جامعه‌ی مدنی (ارسطو، توماس آکویناس، نیکولو ماکیاولی و ژان بُدِن)، صاحب‌نظران قرارداد اجتماعی (جان لاک، ژان‌ژاک روسو، توماس هابز)، فیلسوفان سیاسی لیبرالی (بنجامین کُنِستَن، شارل بارون دو مونتسکیو، آلکسی دو توکویل و امانوئل کانت)، اقتصاددانان سیاسی کلاسیک (آدام اسمیت، آدام فرگوسن) و فیلسوفان اجتماعی تضادی (هگل، ماکس، گرامشی).

در فصل اول از ارسطو شروع می‌کنیم، که اولین بار در اثر خود سیاست از «جامعه‌ی مدنی»^۱ سخن گفت. ارسطو جامعه‌ی مدنی را معادل «پولیس»^۲ یا «دولت‌شهر»^۳ به‌کار برده است، مفهومی که به‌دلیل ازبهری دیگر فیلسوفان سیاسی نظیر توماس آکویناس، نیکولو ماکیاولی و ژان بُدِن بسیار داده شد. آکویناس نظر ارسطو را درباره‌ی جامعه‌ی مدنی که به مفهوم جامعه‌ی این‌جهانی است می‌نقد کرد، اما آن را در کنار «جامعه‌ی خدایی»^۴ قرار می‌دهد. جامعه‌ی مطلوب آکویناس، از جامعه‌ی مدنی و جامعه‌ی روحانی تشکیل می‌شود، که اولی تابع دومی است. از نظر آکویناس، انسان برای رسیدن به مال وجودی باید هم عضو جامعه‌ی سیاسی و هم کلیسا باشد.

ماکیاولی، بر خلاف آکویناس، چنین نیست را صرفاً این‌جهانی می‌داند، حوزه‌ای که اصول و قوانینش از تعالیم دین خارج و مستقلاً از معیارهای اخلاقی فرابشری است. لذا، ماکیاولی معتقد است کسانی که وارد سیاست می‌شوند باید یا بی‌گناه، که اخلاقی یا مذهبی عمل نکنند. ماکیاولی نوع حکومت‌ها را بر اساس سرشت حکومت‌شان به دو نوع تقسیم می‌کند: اگر سرشت مردمان از فضیلت باشد نظام سیاسی مناسب آن‌ها جمهوری است، اگر سرشت مردمان فاسد باشد نظام‌ها مناسب آن‌ها سلطنتی مطلقه است. به‌نظر ماکیاولی، مبارزه بین قدرت بین اکثریت (عوام) و اقلیت (خواص) به‌وجود می‌آید و برای جلوگیری از تنش و ایجاد توازن قدرت بین این دو جامعه‌ای سیاسی یا مدنی لازم است. تنش بین مردم و دولت زمانی برطرف می‌آید، که فرمان‌روا، به‌ویژه شهریار در نظام سلطنتی، به فکر تجاوز به حقوق رعیت از جمله مال و ناموس او بیفتد.

از نظر بُدِن، جامعه‌ی مدنی از خانوارها تشکیل می‌شود و در برابر دولت قرار می‌گیرد. بُدِن رابطه‌ی حاکم و شهروند را متقابل می‌داند. به‌زعم او، شهروند هم آزاد است، زیرا دارای حقوق و

^۱ Civil society^۲ Polis^۳ City-state^۴ societas divini

مزایایی است، و هم، تابع است، زیرا آزادی او از سوی فرمان‌روا محدود می‌شود. هر چند آزادی شهروند محدود می‌گردد، ولی محدودیت آن از سوی قانون صورت می‌گیرد و همه‌ی افراد، از جمله شخص حاکم را شامل می‌شود. لذا، حاکم هم به نوبه خود کاملاً آزاد نیست.

از آن‌جا که این چهار متفکر سیاسی، جزو اولین اندیشمندانی‌اند، که به جامعه‌ی مدنی به صورت مستقیم و غیرمستقیم پرداخته‌اند، آن‌ها را بنیان‌گذاران جامعه‌ی مدنی می‌نامیم. بحث‌های بنیادین بر این سه موضوعاتی نظیر «انسان» و «جامعه»، «نوع‌شناسی دولت‌ها»، «شهروندی» و «رابطه‌ی حکومت‌کنندگان و حکومت‌شوندگان»، «رابطه‌ی دین و دولت» و «رابطه‌ی جامعه‌ی مدنی و دولت» تمرکز اصلی جامعه‌ی مدنی نزد همه‌ی این متفکران عبارت است از جامعه‌ی متشکل از شهروندان نابری، که با وجود دارا بودن برخی از حقوق شهروندی، وابسته به دولت و تابع آنند. دولت در نزد آن‌ها دارای دو کارکرد است: حفظ نظم اجتماعی است.

در ادامه بحث جامعه‌ی مدنی، بخش اول، فصل دوم، به بررسی جامعه‌ی مدنی از منظر سه تن از صاحب‌نظران قرارداد اجتماعی می‌پردازیم. توماس هابز، جان لاک و ژان‌ژاک روسو می‌پردازیم. این گروه جزو اولین متفکرانی‌اند، که جامعه‌ی مدنی را به مثابه‌ی جامعه‌ی سیاسی و مستقل از دولت تعریف کرده‌اند. بنا به نظریه‌ی قراردادی، دولت و جامعه‌ی مدنی محصول خرد انسانند. براساس این، دولت اقتدار خود را از مسابیت کسبی می‌گیرد، که در چارچوب قرارداد اجتماعی جامعه‌ای سیاسی تأسیس کرده‌اند. این نظریه‌پردازان می‌کنند، که انسان پیش از تکوین دولت در «وضع طبیعی» زندگی می‌کند؛ وضعیتی که پیش از تشکیل نهاد دولت است. در وضع طبیعی هیچ نهادی برای تدوین مقررات و ضمانت اجرای آن‌ها وجود ندارد. تنها «قانون طبیعی» تنظیم‌کننده‌ی رفتار و کنش بشر است.

بحث‌های صاحب‌نظران این دیدگاه درباره موضوعاتی نظیر «وضع طبیعی»، «وضع مدنی»، «قانون طبیعی»، «قانون مدنی»، «نوع حکومت‌ها»، «قرارداد اجتماعی»، «جامعه‌ی مدنی» و «رابطه‌ی دولت و جامعه‌ی مدنی» و «رابطه‌ی دین و دولت» است.

به تدریج مفهوم جامعه‌ی مدنی از سوی سایر فیلسوفان سیاسی و اجتماعی بزرگ غربی در توصیف و تبیین تحولات اجتماعی عینی بکار گرفته شد و با مفاهیم دیگری نظیر «جدایی دین از سیاست»، «انسان‌گرایی»، «مشروطه‌خواهی» و «دولت قانون»، «حقوق فردی»، به‌ویژه «حق مالکیت»، «آزادی‌های فردی»، «اقتصاد آزاد»، «فردگرایی» و «تفکیک حوزه‌ی خصوصی از حوزه‌ی

عمومی و ... تکمیل شد، به‌صورتی‌که در قرن‌های هیجده و نوزده، متأثر از جنبش روشن‌گری، مفهوم تازه‌تری از جامعه‌ی مدنی لیبرالی مطرح شد. مهم‌ترین صاحب‌نظران این نحله‌ی فکری، که در فصل سوم بررسی می‌شوند، عبارتند از: بنجامین گنستان، مونتسکیو، آلکسی دو توکویل و امانوئل کانت.

ظهور و تکوین سرمایه‌داری و جدایی اقتصاد از سیاست به کثرت‌گرایی برداشت‌ها و تفسیرها از جامعه، مدنی کمک کرد. قبل از پیدایش جامعه‌ی بورژایی، جامعه‌ی مدنی بیش‌تر مفهومی سیاسی بود و با قدرت تعریف می‌شد. اما با پیدایش جوامع بورژوازی، حوزه‌ای مدنی و مستقل از جامعه‌ی سیاسی ایجاد گرفت. هم‌چنین، ظهور مکتب اقتصاد سیاسی کلاسیک در قرن هیجدهم، که متأثر از پیش‌بینی‌گری بود، تمام مفهوم‌سازی‌های گذشته درباره‌ی دولت و جامعه را به چالش کشید و نظریه‌ی جدیدی درباره‌ی جامعه‌ی مدنی مطرح کرد. بر اساس نظریه‌های جدید اقتصادی، اساس جامعه، شأنی جزو تحولات آن اقتصاد است و زندگی و هنجارهای اجتماعی بازتاب منطق اقتصادی جامعه است. لذا، برای شناخت جوامع باید فعالیت‌های غیرسیاسی یا اقتصادی آن‌ها بررسی شوند. این اساس و وضعیت طبیعی بر اساس جامعه‌ی اقتصادی و نه جامعه‌ی سیاسی شکل می‌گیرد. نزد افکارمان سیاسی کلاسیک، جامعه‌ی مدنی ویژگی اختصاصی جوامع در حال صنعتی‌شدن است که مهم‌ترین شاخص‌های آن تقسیم‌کار پیچیده، تمرکز بر تولید و مبادله اقتصادی است. مهم‌ترین اقتصاددان کلاسیک، که آرای‌شان در فصل ۴ بررسی می‌شود، آدام فرگوسن و آدام اسمیت‌اند، که تفسیر ساده‌ای از جامعه‌ی مدنی مطرح کردند.

آخرین گروه متفکران اجتماعی، که در فصل پنجم این بخش بحث می‌شوند، فیلسوفان اجتماعی تضادی هگل، مارکس و گرامشی‌اند. ویژگی مشترک فیلسوفان بحث‌برانگیز تضادی این است، که هر سه متفکر معتقدند جامعه در اثر مدرن‌شدن به دو نظام سیاسی و اجتماعی تقسیم می‌شود و در ادامه‌ی روند تکاملی نظام جدیدی به نام جامعه‌ی مدنی متولد می‌شود. با اضافه‌شدن خرده نظام جدید (با ماهیت جدید) به جامعه‌ی مدرن روابط عناصر تشکیل‌دهنده‌ی جامعه با یکدیگر دستخوش دگرگونی می‌شود. از این‌رو، نوع‌شناسی جامعه‌ی مدرن تغییر می‌کند؛ به عبارت دیگر، الگوی دو بُعدی ارسطو از جامعه (خانواده - دولت شهر) به مدل سه بُعدی هگلی (خانواده - جامعه‌ی مدنی - دولت) تکامل می‌یابد. نظریه‌ی گرامشی درباره‌ی جامعه ادامه‌ی نظریه‌ی مارکس

در این باره نیست. مدل مارکسیستی زیربنا (جامعه‌ی مدنی) و روبنا (دولت) در نزد گرامشی جای خود را به مدل زیربنا (اقتصاد) و روبنا (جامعه‌ی مدنی + دولت) می‌دهد. باوجوداین، جامعه‌ی مدنی در نزد گرامشی هم روبنایی و هم زیربنایی است، روبنایی است، زیرا در حوزه‌ی کردارهای ایدئولوژیک و سیاسی است، و زیربنایی است، زیرا در آن طبقات اصلی جامعه، یعنی سرمایه‌دار و پرولتاریا، با یکدیگر کنش اقتصادی دارند.

در بخش دوم کتاب، نظریه‌های معاصر جامعه‌ی مدنی غربی در چهار فصل بررسی می‌شوند: جامعه‌ی مدنی لیبرالی، جامعه‌ی مدنی اجتماع‌گرایانه، جامعه‌ی مدنی جمهوری خواهانه و جامعه‌ی مدنی گفتم‌گویی.

ویژگی روند لیبرالی تفسیر جامعه‌ی مدنی بر اساس اصول لیبرالیسم است. مؤلفه‌های اصلی این رویکرد عبارتند از: «ادی‌های فردی»، «حقوق شهروندی»، «برابری حقوق»، «دولت مدرن»، که عقلانی، حاد، دی‌روایی و رضایت شهروندان است. از بین صاحب‌نظران این رویکرد رالف داهرندورف و جان راولز بررسی می‌شوند. داهرندورف جامعه‌ی مدنی را قلب جامعه‌ی مدرن می‌داند، که دارای ویژگی‌های مهم است: «کثرت‌گرایی»، «خودمختاری» و «مدنیت». مهم‌ترین کارویژه‌های جامعه‌ی مدنی تضادهای اجتماعی و «حفظ ثبات جامعه» است. راولز جامعه‌ی مدنی را به‌منابه‌ی «ساختار سیاسی» - جامعه‌ی مدرن می‌داند، که با نهادهایش (اقتصاد، خانواده، قوه‌ی قضاییه مستقل، انجمن‌های مدنی، حوزه‌ای غیرسیاسی یا عمومی تشکیل می‌دهد، که در درون هر یک از انجمن‌ها و بین آن‌ها هم دایره‌ی اصول عدالت بحث می‌شود. کارویژه‌ی مهم ساختار اساسی شکل‌گیری «فرهنگ پشتیبان» و «فرهنگ زندگی روزمره» است.

در فصل هفتم، یکی دیگر از رویکردهای جدید به جامعه‌ی مدنی به نام اجتماعی‌گرایی بررسی می‌شود. اجتماع‌گرایان، جامعه‌ی مدنی را «فضای اجتماعی» برای همه کنش‌ها و رفتارهای انسان تعریف می‌کنند. شهروند با مشارکت در این فضا می‌تواند در فرایندهای مختلف اجتماعی؛ از جمله در اقتصاد، افکار عمومی و تصمیم‌گیری سیاسی، فعالانه مشارکت کند. چارلز تیلور، یکی از صاحب‌نظران این رویکرد، به پیروی از جان لاک جامعه‌ی مدنی را جامعه‌ای غیرسیاسی و کثرت‌گرا می‌داند. به‌نظر تیلور، واحدها و اتحادیه‌های غیرسیاسی شهروندان را برای مسئولیت‌پذیری در نظام سیاسی آماده می‌کنند و بر تصمیم‌گیری‌های دولتی تأثیر می‌گذارند. به‌نظر

تیلور، «قدرت باید تابع افکار عمومی باشد، اما افکار عمومی خودش به‌نفسه اعمال قدرت نکند». والزر، صاحب‌نظر دیگر این رویکرد، جامعه‌ی مدنی را فضایی برای همه‌ی کنش‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی اعضای جامعه می‌داند، که مهم‌ترین کارکردهایش تسهیل مشارکت شهروندان در فرایندهای اجتماعی و سیاسی، کاهش نابرابری‌های اقتصادی و اجتماعی و تعدیل روحیه ملی‌گرایی افراطی در جوامع دارای ملتی واحد و جلوگیری از قطبی شدن در جوامع چندملیتی است.

در مورد جمهوری‌خواهی به جامعه‌ی مدنی مبتنی بر اصول «عقل عملی»، «خیر عمومی»، و به‌ویژه «آزادی» است. «مشارکت» است. از نظر جمهوری‌خواهان، آزادی مثبت برای مشارکت تنها ضمانت واقعی آزادی منفی از سلطه است. در مشارکت یکی از عوامل مشروعیت‌بخش؛ یعنی «تعهد شهروندی» وجود دارد، که جمهوری برای حفظ و گسترش آن تلاش می‌کند. هم‌چنین، جمهوری امکان مشارکت در مباحث عمومی را برای شهروندان فراهم می‌کند. هانا آرنت، یکی از صاحب‌نظران این رویکرد، جامعه‌ی مدنی را «فضای عمومی» می‌داند، که در آن همه‌ی مصادیق و نشانه‌های طرح اجتماعی مانند برده‌بودن یا زن‌بودن از بین می‌رود. از این منظر، حوزه‌ی عمومی بر روی هیچ‌گاه اجتماعی بسته نیست. در حوزه‌ی عمومی مدرن همه‌ی موضوعاتی، که قبلاً پیش‌اسیاسی یا غیرسیاسی تعریف می‌شدند، بحث و بررسی می‌شوند. سرانجام، آرنت معتقد است فضای عمومی از نظر زمانی نامرسته باشد. زیرا اختلافات درباره‌ی چگونگی اداره‌ی امور عمومی همیشه وجود دارد. استدلال سرآلمانی، از نسل سوم مکتب فرانکفورت، به نام‌های آلریش رودل، کُنتز فرانکن‌برگ و سمون دُبل نیز از منظر اجتماع‌گرایی جامعه‌ی مدنی را تعریف و تفسیر کرده‌اند. جامعه‌ی مدنی مورد بحث در اینجا، فضای عمومی بدون واسطه‌ای است، که بستر مناسب شکل‌گیری اراده و عقیده‌ی عمومی فراهم می‌کند. جامعه‌ی مدنی پیش‌شرط دموکراسی است، زیرا تحقق دموکراسی بیش از هر چیز به ملزم ایجاد فضایی باز و آزاد برای گفت‌وگوهای سازنده است.

سرانجام، آخرین رویکرد مدرن به جامعه‌ی مدنی «رویکرد گفت‌وگویی» است، که در فصل نهم بررسی می‌شود. صاحب‌نظران شناخته‌شده‌ی این رویکرد یورگن هابرماس، اندرو وارنو و جان کوهن‌اند. رویکرد گفت‌وگویی جامعه‌ی مدنی را حوزه‌ی کنش متقابل بین دو نظام اقتصادی و سیاسی تعریف می‌کند، که اگرچه از اقتصاد و سیاست جداست، اما با آن‌ها در ارتباط است.

حوزه‌ی جامعه‌ی مدنی حوزه‌ی زیست‌جهان است، که خانواده‌ها، مطبوعات، رسانه‌ها، نهادها و سازمان‌های داوطلبانه، جنبش‌های مدنی را دربر می‌گیرد. این حوزه به علت برخورداری از عنصر ارتباطی قادر است بین خود و دو نظام دیگر و نیز بین نظام‌های اقتصادی و سیاسی با یکدیگر حلقه‌های ارتباطی، و در نتیجه، همبستگی اجتماعی ایجاد کند. نظام اقتصادی دارای نهادها و مؤسسات اقتصادی نظیر شرکت‌ها و کارخانه‌های خصوصی است و نظام سیاسی با دستگاه‌هایی نظیر مجلس و دولت، که کارشان قانون‌گذاری و تصمیم‌گیری سیاسی است، مشخص می‌شود. جامعه‌ی مدنی می‌تواند به کمک افکار عمومی و نهادهای اقتصاد خصوصی بر قانون‌گذاری و تصمیم‌گیری‌های سیاسی اثر بگذارد و آن‌ها را در جهت منافع عمومی هدایت نماید.

در پایان خودم می‌دانم از همکار گرامی دکتر جلیل کریمی به خاطر ویراستاری متن و نکات ارزنده‌ای که در بهر کیفیت علمی کتاب تذکر دادند، قدردانی کنم. همچنین، از مسئولان انتشارات دانشگاه خوارزمی، به ویژه دکتر هومن سالاری، مدیر امور پژوهشی دانشگاه و سرکار خانم رنجبر و سرکار خانم بهرامی، کتابستان محترم انتشارات به‌خاطر پی‌گیری مراحل اجرایی چاپ کتاب تشکر می‌کنم. از آقای وحید امرافشان به خاطر صفحه‌آرایی خوب کتاب بسیار سپاسگزارم. امیدوارم که حاصل کار علمی و پژوهشی مؤلف مورد استفاده‌ی دانش‌جویان و دوست‌داران علم در کشور قرار گیرد و خوانندگان کتاب مؤلف را از نظرات و انتقادات سازنده خود بی‌بهره ن سازند. انتقادات، راهنمایی‌ها و پیشنهادات اساتذگی را مغتنم می‌شمارم و برای بالا بردن کیفیت کتاب در چاپ‌های بعدی استفاده خواهم کرد.

فهرست مطالب

ت	پیش‌گفتار
۱	بخش اول نظریه‌های کلاسیک جامعه‌ی مدنی
۳	۱ بنیان‌گذاران جامعه‌ی مدنی
۳	ارسطو (۳۸۴-۳۲۲ ق. م.)
۳	جامعه‌ی مدنی یا دولت‌شهر
۵	دولت
۷	رابطه‌ی دولت و جامعه‌ی مدنی
۸	توماس آکویناس (۱۲۷۴-۱۲۲۶)
۹	جامعه‌ی مدنی
۱۱	دولت
۱۳	رابطه‌ی دین و دولت

۱۵	نیکولو ماکیاوولی (۱۴۵۹-۱۵۱۷)
۱۶	جامعه‌ی مدنی
۱۷	دولت
۲۰	رابطه‌ی دین و دولت
۲۱	ژان بُدِن (۱۵۳۰-۱۵۹۶)
۲۱	جامعه‌ی مدنی
۲۱	دولت
۲۳	رابطه‌ی دولت و جامعه‌ی مدنی
۲۴	رابطه‌ی دین و دولت
۲۶	جمع‌بندی
۲۹	۲ صاحب‌نظران قرارداد اجتماعی
۲۹	توماس هابز (۱۶۷۹-۱۶۸۸)
۲۹	وضع طبیعی
۳۲	دولت
۳۴	رابطه‌ی دولت و جامعه‌ی مدنی
۳۵	رابطه‌ی دین و دولت
۳۶	جان لاک (۱۶۳۲-۱۷۰۴)
۳۶	وضع طبیعی
۳۷	جامعه‌ی مدنی
۴۰	رابطه‌ی دولت و جامعه‌ی مدنی
۴۱	رابطه‌ی دین و دولت
۴۳	ژان ژاک روسو (۱۷۱۲-۱۷۷۸)
۴۳	وضع طبیعی
۴۴	وضع مدنی
۴۶	جامعه‌ی مدنی

۴۹	رابطه‌ی دین و دولت
۵۲	جمع‌بندی
۵۷	۳ فیلسوفان سیاسی لیبرال
۵۷	بنجامین کنستان (۱۷۶۷-۱۸۳۰)
۵۷	جامعه‌ی مدنی
۵۹	رابطه‌ی دولت و جامعه‌ی مدنی
۵۹	رابطه‌ی دین و دولت
۶۰	سارژن رون مونتسکیو (۱۶۸۹-۱۷۴۴)
۶۰	جامعه‌ی مدنی
۶۲	رابطه‌ی دولت و جامعه‌ی مدنی
۶۴	رابطه‌ی دین و دولت
۶۵	آلکسی دو توکویل (۱۸۰۲-۱۸۵۹)
۶۵	جامعه‌ی مدنی
۶۷	رابطه‌ی دولت و جامعه‌ی مدنی
۶۷	رابطه‌ی دین و دولت
۶۹	ایمانوئل کانت (۱۷۲۴-۱۸۰۴)
۷۲	دولت
۷۵	جامعه‌ی مدنی
۸۰	اصول جامعه‌ی مدنی
۸۴	رابطه‌ی جامعه‌ی مدنی و دولت
۸۶	جمع‌بندی
۹۱	۴ اقتصاددانان کلاسیک
۹۱	آدام فرگوسن (۱۷۲۳-۱۸۱۶)
۹۱	مفهوم جامعه‌ی مدنی
۹۶	رابطه‌ی جامعه‌ی مدنی و دولت

۹۷	آدام اسمیت (۱۷۹۰-۱۷۲۳)
۹۷	جامعه‌ی مدنی
۹۹	رابطه‌ی دولت و جامعه‌ی مدنی
۱۰۰	جمع‌بندی
۱۰۱	فایرفان اجتماعی تضادی
۱۰۲	جرج ویلهلم فردریش هگل (۱۷۷۰-۱۸۳۱)
۱۰۳	- راده
۱۰۴	جامعه‌ی مدنی
۱۰۸	دولت
۱۰۹	رابطه‌ی جامعه‌ی مدنی و دولت
۱۱۰	رابطه‌ی دین و دولت
۱۱۱	کارل مارکس (۱۸۱۸-۱۸۸۳)
۱۱۲	دولت
۱۱۳	جامعه‌ی مدنی
۱۱۵	رابطه‌ی دولت و جامعه‌ی مدنی
۱۱۶	رابطه‌ی دین و دولت
۱۱۷	آنتونیو گرامشی (۱۸۹۱-۱۹۳۷)
۱۱۷	جامعه‌ی مدنی
۱۱۸	دولت
۱۲۰	استیلای اجتماعی و سلطه‌ی سیاسی
۱۲۱	رابطه‌ی دولت و جامعه‌ی مدنی
۱۲۲	رابطه‌ی دین و دولت
۱۲۳	جمع‌بندی

بخش دوم رویکردهای معاصر جامعه‌ی مدنی ۱۲۷

۶ رویکرد لیبرالی ۱۲۹

۱۳۱ رالف داهرندورف

۱۳۱ ضرورت جامعه‌ی مدنی

۱۳۱ رویکرد فلسفی- اجتماعی

۱۳۳ رویکرد فلسفی- مذهبی

۱۳۵ تم یف و ویژگی‌های جامعه‌ی مدنی

۱۳۶ رابطه‌ی دولت و جامعه‌ی مدنی

۱۳۷ جان رابینسون

۱۳۸ وضع اسلام

۱۴۱ توجیه عمومی

۱۴۴ ساختار اساسی

۱۴۶ جمع‌بندی

۷ رویکرد اجتماع‌گرایانه ۱۴۹

۱۵۲ چارلز تیلور

۱۵۲ تعریف جامعه‌ی مدنی

۱۵۳ رابطه‌ی دولت و جامعه‌ی سیاسی

۱۵۵ مایکل والزر

۱۵۵ تعریف جامعه‌ی مدنی

۱۶۰ رابطه‌ی دولت و جامعه‌ی مدنی

۱۶۲ جمع‌بندی

۸ رویکرد جمهوری خواهانه ۱۶۵

۱۶۸ هانا آرنست

۱۶۸ قرارداد اجتماعی دموکراتیک

۱۶۹	رفتار سیاسی و قدرت ارتباطی	
۱۷۰	آزادی عمومی	
۱۷۱	فضای عمومی	
۱۷۴	آلریش رودل، کُنتر فرانکن‌یرگ و هلموت دُبیل	
۱۷۴	جامعه‌ی مدنی	
۱۷۵	رابطه جامعه‌ی مدنی و دولت	
۱۷۷	جمع‌بندی	
۱۷۹	۹ رویکرد به دولت و جامعه	
۱۸۰	یورگن هابرماس	
۱۸۲	تئوری جامعه‌ی مدنی	
۱۸۴	جامعه‌ی مدنی	
۱۸۸	کارویژه‌های جامعه‌ی مدنی	
۱۹۰	رابطه دولت و جامعه‌ی مدنی	
۱۹۱	دشمنان جامعه‌ی مدنی	
۱۹۳	اِندرو اِرتو و جان کوهن	
۱۹۴	تعریف جامعه‌ی مدنی	
۱۹۶	میدان عمل جامعه‌ی مدنی	
۱۹۸	جمع‌بندی	
۲۰۱	منابع	
۲۰۹	واژه‌نامه	
۲۱۷	نمایه	